

آموزش و پرورش در پاکستان و وجوه متمیزه آن با آموزش و پرورش ایران

معرفی مقاله:

نویسنده: احمد صافی

امروزه، آگاهی از روند رشد کمی و کیفی آموزش و پرورش هر کشور و مقایسه آن با کشورهای دیگر به ویژه کشورهایی که از لحاظ سوابق فرهنگی، مذهبی، جغرافیایی، موقعیت اجتماعی و اقتصادی و مسائل آموزش و پرورش وجوه مشترکی دارد امری کاملاً ضروری بنظر می‌رسد.

زیرا به هنگام انتخاب و اشتغال عناصر فرهنگی به نسل خواسته جامعه می‌توان به تناسب نیاز و بر اساس معیارهای فلسفی، اجتماعی و علمی و اداری از حاصل مطالعات و تجارب دیگران سود جست و به نوآوری و بویابی نظام آموزش و پرورش کشور کمک نمود.

بدین منظور مقاله‌ای تحت عنوان آموزش و پرورش در پاکستان و وجوه متمیزه آن با آموزش و پرورش ایران توسط آقای احمد صافی عضو هیأت تحریریه فصلنامه تعلیم و تربیت و از مدرسان دانشگاه تربیت معلم نوشته شده است.

در این مقاله:

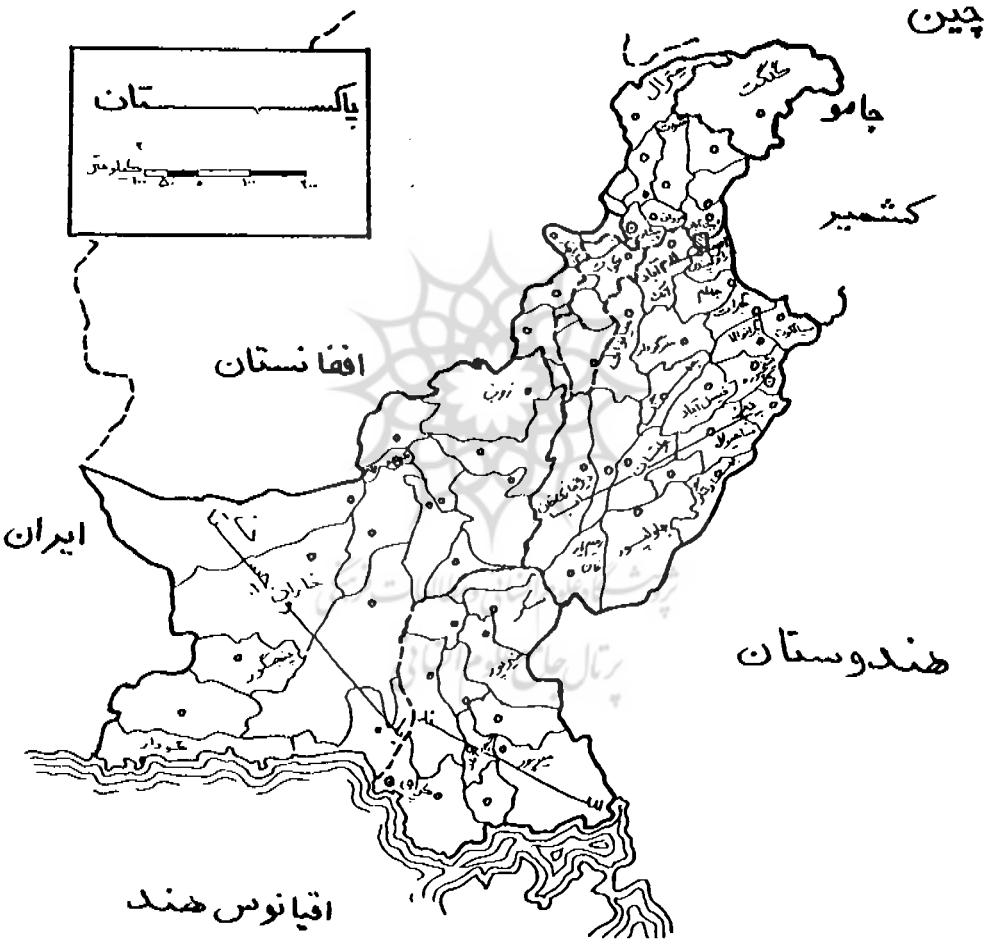
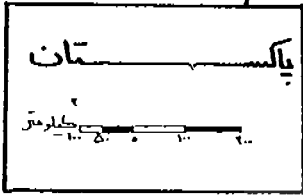
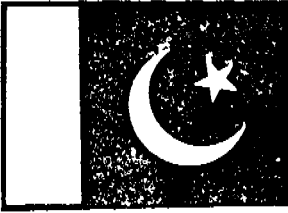
اوضاع جغرافیایی، نظام سیاسی، اجتماعی و فرهنگی پاکستان و روند رشد جمعیت آن مورد بحث قرار گرفته است. سپس نویسنده به ذکر اهداف، خط‌مشی‌ها و ساختار اداری و آموزشی و برنامه‌های درسی، نظام تربیت معلم و آموزش ضمن خدمت دانشگاهها و شرایط ورود دانشجو، موقعیت کمی و اهم مشکلات

آموزش و پرورش پاکستان اشاره دارد. آنگاه وجوه ممیز آموزش و پرورش ایران و پاکستان در زمینه‌های مختلف از جمله، شکل اداره کشور، شیوه اداره آموزش و پرورش، ساختار آموزشی و اداری، شاخصهای مختلف آموزشی و مقایسه موقعیت کمی دوره‌های مختلف تحصیلی مورد بحث و بررسی قرار گرفته است و به مواردی که می‌توان از تجارب آموزشی این دو کشور بهره گرفت اشاره دارد. فصلنامهٔ تعلیم و تربیت بدین وسیله از نویسندهٔ محترم تشکر کرده، امیدوار است که همکاری ایشان همواره ادامه داشته باشد.

فصلنامه،

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

کلیاتی دربارهٔ اوضاع تاریخی، جغرافیایی، اجتماعی، فرهنگی، مذهبی و سیاسی پاکستان

۱- قدمت پاکستان^۱

کشور پاکستان قدمتی چند هزار ساله دارد و تاریخ آن عمدهٔ تاریخ هند و ایران است. این کشور دارای فرهنگی غنی و آداب و رسوم فراوانی است که سابقه‌ای بیشتر از یونان دارد.

در قرن اول هجری، دین مبین اسلام به این منطقه نفوذ یافت و از قرن دهم تا هجدهم میلادی از زمان غزنویان تا انقراض دولت مغولی هندوستان، گورکانیان هند در این منطقه حکمروایی داشتند.

از قرن هجدهم میلادی تا سال ۱۹۴۷ (تأسیس پاکستان) قریب ۲۰۰ سال کل شبه‌قارهٔ هند زیر نفوذ دولت انگلستان قرار گرفت.

۲- استقلال پاکستان

پس از ۲۰۰ سال نفوذ سیاسی، نظامی و فرهنگی انگلستان، سرانجام بر اساس مبارزات طولانی مردم، کشور پاکستان از شبه‌قاره هند جدا شد و به صورت مستقل و به نام پاکستان، تأسیس گردید و محمد علی جناح که نمایندهٔ مسلمانان هند بود اولین رئیس مملکت پاکستان شد.

۳- موقعیت جغرافیایی

پاکستان در جنوب قارهٔ آسیا و در جنوب شرقی ایران و در همسایگی با چین، افغانستان، ایران، دریای عمان، بحر عرب و اقیانوس هند قرار دارد. پاکستان با پستی‌بلندیهای وسیع، سرزمینهای حاصلخیز و سیراب شده از رودخانه سند، مرکز اجتماع ۳ سلسله جبال بزرگ هیمالایا، قراقرم و هندوکش است. و از نظر فلاتهای گستردهٔ جنوب غربی و کوههای سر به فلک کشیده و پوشیده از برف در شمال، کشوری زیبا و جالب توجه است.

با جدا شدن کشور بنگلادش از پاکستان در سال ۱۹۷۱، وسعت این کشور بالغ بر ۷۹۶٫۰۹۵ کیلومتر مربع (کمی کمتر از نصف وسعت ایران) می‌باشد و از ۲۴ تا ۲۷ درجهٔ عرض جغرافیایی و ۶۱ تا ۷۵ درجهٔ طول جغرافیایی امتداد یافته است.

جمعیت و روند رشد آن^۲

در زمان بنیانگذاری پاکستان در سال ۱۹۴۷ جمعیت این کشور ۳۲ میلیون نفر بوده است. و طبق سرشماری ۱۹۸۱ جمعیت پاکستان بالغ بر $\frac{۸۴}{۳}$ میلیون نفر بوده و پیش‌بینی شده است که در سال ۱۹۹۰ به بیش از ۱۱۰ میلیون نفر خواهد رسید (تقریباً کمی بیش از دو برابر جمعیت ایران در همان سال).

تراکم جمعیت در هر کیلو متر مربع ۱۳۷ نفر و رشد جمعیت را $\frac{۳}{۱}$ تا $\frac{۳}{۷}$ درصد در سال، در سالهای ۱۹۸۰ - ۱۹۸۸ گفته‌اند.

پاکستان هشتمین کشور پرجمعیت جهان است و یکی از بنادر مهم آن کراچی است که حدود ۱۳ میلیون نفر جمعیت دارد. $\frac{۴}{۵}$ جمعیت پاکستان در اطراف رودخانه سند و پنجاب سکونت دارند.

۴- مذهب^۳

مذهب رسمی پاکستان، اسلام است و مسلمانان حدود ۹۷ درصد جمعیت کشور را تشکیل می‌دهند. اکثریت مسلمانان پیرو مذهب تسنن می‌باشند. فرق و مذاهب متعدد، در پاکستان وجود دارد.

۵- اقوام

در پاکستان، چهار قوم بزرگ و مهم به نامهای پنجابی، بلوچ، سندی و پاتان (پشتون) وجود دارد.

پنجابیها ۵۵ درصد جمعیت کشور را تشکیل می‌دهند و حکومت معمولاً در دست دو قوم سندی و پنجابی است.

۶- زبان

مردم پاکستان سالها به زبان فارسی تکلم می‌کرده‌اند ولی امروزه زبان متداول پاکستان به ترتیب اهمیت عبارت است از:

اردو، انگلیسی، پشتو، پنجابی، بلوچی، گجراتی، براهویی و هندکو.

زبان اردو، زبان ملی و تکلم است که بیش از ۵۰ درصد لغات آن را، لغات فارسی تشکیل می‌دهد.

زبان انگلیسی، زبان رسمی و دیوانی کشور و زبان آموزشی دانشگاهها، کالجها و

بعضی از مدارس است.

۷- قانون اساسی و نظام سیاسی و اداری

قانون اساسی پاکستان دارای یک مقدمه و ۲۸۰ ماده است و به موجب آن، پاکستان جمهوری فدرال و اسلام مذهب رسمی آن است و پیروان سایر مذاهب، از امنیت لازم برخوردار می‌باشند.

فدراسیون پاکستان، دارای رئیس‌جمهور و پارلمانی می‌باشد و دارای ۳ قوه مقننه، قضائیه و مجریه است.

پایتخت کنونی پاکستان، اسلام‌آباد است که حدود ۳۰۰۰۰۰ نفر جمعیت دارد. پاکستان دارای ۴ ایالت یا ۴ استان است که به صورت جمهوری فدرال اداره می‌شود.^۴

- ایالت مرزی (شمال غربی یا سرحد) که مرکز آن پیشاور است.

- ایالت بلوچستان که مرکز آن کوئته است.

- ایالت پنجاب که مرکز آن لاهور است.

- ایالت سند که مرکز آن کراچی می‌باشد.

در هر ایالت یک مجلس ملی (نمایندگان مردم) و یک نخست‌وزیر یا وزیر اعلا و وزرای متعدد، از جمله وزیر تعلیم وجود دارد.

اعضای مجلس محلی، وزیر اعلا را انتخاب می‌کنند و وزیر اعلا در هر ایالت وزرای خود را از بین نمایندگان برمی‌گزیند.

دولت مرکزی نیز دارای نخست‌وزیر است که از طرف مجلس ملی فدرال انتخاب می‌گردد و وزرا را هم انتخاب می‌کند.

هر ایالت دارای یک گاورنر یا استاندار است که از طرف نخست‌وزیر فدرال منصوب می‌گردد.

گرچه اختیارات اجرایی در هر ایالت در دست وزیر اعلا می‌باشد ولی استاندار از طرف دولت مرکزی در جریان امور و اجرای مقررات کشور نظارت دارد.

آموزش و پرورش در پاکستان

سابقه تاریخی ۵:

پس از استقلال پاکستان در سال ۱۹۴۷، در زمینه همگانی کردن آموزش و پرورش و بهبود و توسعه کمی و کیفی تعلیم و تربیت تلاش زیادی صورت گرفته است. در اولین کنفرانس آموزش و پرورش بعد از استقلال پاکستان اصول حاکم بر آموزش و پرورش مورد بحث قرار گرفت و به شرح زیر تأیید و اعلام شد.

- ۱- آموزش و پرورش باید رایگان و اجباری باشد.
- ۲- باید از اصول اسلامی، خصوصاً هدفهای برادری و برابری و عدالت الهام گیرد.
- ۳- به آموزشهای فنی و حرفه‌ای توجه خاص مبذول گردد.

در سال ۱۹۷۷ در کنگره‌ای مرکب از صاحب نظران، استادان، دبیران و معلمان، اهداف و خط مشی آموزشی کشور پاکستان به شرح زیر اعلام گردیده است.

اهداف کلی آموزش و پرورش

- ۱- ایجاد وحدت بر اساس تعلیم و تربیت
- ۲- بالا بردن سطح زندگی شهروندان
- ۳- توسعه اقتصادی و مبارزه با بیسوادی

خط مشی های آموزشی

- ایجاد حس عمیق و پایدار اسلامی، همراه با آگاهی و هوشیاری از دنیای اسلام در قلب و مغز مردم پاکستان، خصوصاً دانش آموزان که به وسیله آن، اتحاد اقلیتها و اقلیتهای منطقه‌ای پاکستان بر پایه عدالت و خیرخواهی استوار و محکم خواهد بود.

- ایجاد آگاهی در هر دانش آموز از اینکه او علاوه بر آنکه عضوی از ملت پاکستان است، جزئی از دنیای اسلام است که این ایجاب می‌کند در کلیه امور خیر مسلمین، شرکت فعال داشته باشند.

- توسعه و گسترش هر چه بیشتر آموزش قرآن و سنت و راهنمایی و برخورد فعالانه آنچنان که از یک مسلمان واقعی انتظار می‌رود، جهت پر کردن فاصله موجود بین اسلام واقعی و اسلام در عمل.

- پرورش هر چه بیشتر استعداد های فردی بر حسب مقتضیات روحی از طریق

آموزش به منظور ایجاد خلاقیت و نوآوریها در جهت به کارگیری نیروها در ساختار اجتماعی، طبیعی و تولیدی، مطابق با موازین اسلامی.

- ایجاد امکانات سوادآموزی و آموزش پایه‌ای حداقل برای شهروندان کشور خصوصاً جوانان، صرفنظر از عقاید، اختلافات عمومی و پندارها، به منظور شرکت در کارهای تولیدی مملکت.

- بالابردن و رواج آموزش علمی و فنی و تحقیقات در کشور و استفاده از این علوم در توسعه اجتماعی، اقتصادی در جهت خودکفایی و تأمین آینده مملکت.

ساختار اداری و تشکیلاتی آموزش و پرورش پاکستان¹

در پاکستان، مشولیت اداره آموزش و پرورش پیش‌دانشگاهی و دانشگاهی با وزیر تعلیم است که اولاً عضو هیأت دولت فدرال است. و ثانیاً در رأس وزارت تعلیم قرار دارد. وزیر تعلیم توسط نخست‌وزیر پاکستان انتخاب می‌شود. وزیر نظر او، یک قائم‌مقام وزیر که (سکرتر) گفته می‌شود فعالیت می‌کند. وی دارای تجارب اداری و آموزشی زیادی است و از نظر ثبات مدیریت، این فرد در پست خود ثبات بیشتری دارد.

هر یک از ۴ ایالت پاکستان دارای یک وزیر تعلیم می‌باشند که از طرف وزیر اعلا ایالتی انتخاب می‌شوند. و هر یک از آنها یک قائم‌مقام دارد که دارای تجارب اداری و آموزشی است و از طرف وزیر تعلیم پاکستان منصوب می‌گردد. این فرد معمولاً در پست خود از ثبات بیشتری برخوردار است.

نقش اصلی دستگاه اداری آموزش و پرورش فدرال، تدوین سیاست و برنامه‌های آموزشی است و هزینه‌های آموزش و پرورش برعهده دولت فدرال و دولتهای محلی است.

دستگاه اداری مرکزی وزارت تعلیم گسترده نیست و اختیارات زیادی به وزرای تعلیم هر ایالت و واحدهای زیر نظر آنها داده شده است. لذا تصمیم‌گیری در جهت رفع نیازهای منطقه، تا حدی آسانتر بنظر می‌رسد.

زیر نظر قائم‌مقام وزیر، شورای ملی تعلیم و تربیت (NEC) امور تعلیم و تربیت عمومی را جهت می‌بخشد.

آکادمی برنامه‌ریزی توسعه و مدیریت تعلیم و تربیت (AEPM) از جمله شوراهای مهمی است که زیر نظر قائم‌مقام وزیر فعالیت دارد.

سازمان اداری مرکزی با توجه به اختیارات تفویض شده به ایالات، نسبتاً محدود

است و دفاتری نظیر:

- برنامه ریزی درسی و کتابهای درسی

- ارتباطات بین المللی

- طرحهای توسعه

- تربیت و تأمین نیروی انسانی

- علوم و تکنولوژی

- امور ورزشی و اجتماعی

- آموزش ابتدایی رسمی و خصوصی

- سازماندهی و مدیریت

- آموزش عالی

فعالیت دارند.

در هر ایالت علاوه بر وزیر تعلیم و قائم مقام وزیر، واحدهای مختلف مربوط به امور: تعلیمات مدارس، ساختمان مدارس، تربیت معلم، کالجها، کتابهای درسی، پژوهش در زمینه برنامه ریزی درسی و ... تأسیس گردید. و به توسعه آموزش و پرورش در هر ایالت می پردازند.

ساختار آموزشی در پاکستان^۷

ساختار آموزشی هم اکنون به شرح زیر است:

سنین تحصیل	مدت دوره	نام دوره
۳-۵ سالگی	۲ سال	دوره کودستان
۵-۹ سالگی	۵ سال	دوره آموزش ابتدایی
۱۰-۱۲ سالگی	۳ سال	دوره اول متوسطه
۱۳-۱۴ سالگی	۲ سال	دوره متوسطه (Middle)
۱۵-۱۶ سالگی	۲ سال	دوره بعد از متوسطه (کالج) Inter Mediate
۱۷-۱۸ سالگی	۲ سال	دوره دانشگاهی در سطح (کالج) BA,BS. C. BTECH
۱۹-۲۰ سالگی	۲ سال	دوره دانشگاهی در سطح MA,MS
۲۰-۲۲-۲۳ سالگی	۳ سال	دوره دانشگاهی در سطح پیش دکترا و دکترا P h. d

سازمان آموزشی در دسترس

درجه تحصیلی	سن	مکان
Ph.D.	۱۹	کالج نوری
	۲۲	
	۱۸	
	۲۰	
	۲۱	
M.A/MSC.	۱۱	کالج نوری
	۱۹	
	۱۴	
	۱۸	
	۱۷	
B.A/BSC/BTECH	۱۳	کالج نوری
	۱۴	
	۱۷	
INTERMEDIATE	۱۲	کالج نوری
	۱۱	
	۱۵	
MATRIC	۱۰	کالج نوری
	۹	
	۸	
	۷	
	۶	

کالج نوری
کالج نوری

آموزش ابتدایی

سنوات تحصیل تا کلاس ۱۰ شامل کودکان، دبستان، متوسطه اول و دوم و جمعاً ۱۰ سال که با گذراندن امتحان نهایی دیپلم متوسطه داده می‌شود. مدت تحصیل از کلاس اول دبستان تا اخذ دکترا حدود ۱۹ سال طول می‌کشد نمودار پیوست، ساختار آموزشی در پاکستان را نشان می‌دهد.

سوادآموزی در پاکستان^۸

علی‌رغم تلاشهای گسترده برای مبارزه با بیسوادی، به علت افزایش جمعیت، عدم تسهیم آموزش همگانی، عدم استقبال لازم از کلاسهای سوادآموزی به ویژه دختران و زنان، به خصوص در ایالت بلوچستان پاکستان، درصد بیسوادی زیاد است. طبق گزارشهای رسمی ۲۶/۲ درصد افراد ۱۵ سال به بالا در پاکستان باسواد هستند. این رقم در ایالت بلوچستان به ۱۷ درصد می‌رسد. درصد زنان بیسواد بیشتر از مردان است. پیش‌بینی کرده‌اند که تا سال ۱۹۹۳، ۴۲ درصد مردم پاکستان از عوقبت سواد برخوردار باشند.

دوره سوادآموزی

دوره سوادآموزی در پاکستان حداکثر ۶ ماه است. و هدف از آن، ایجاد توانایی در خواندن و نوشتن، حساب کردن و قرآن خواندن است. پس از اتمام دوره آموزشی ۶ ماهه، جزوه‌های تکمیلی برای نوسودان نوشته شده است. از این طریق موجبات ایجاد مهارت در خواندن و نوشتن فراهم می‌گردد. برای باسواد کردن بیسوادان، از معلمان وزارت تعلیم، دیپلمه‌های دبیرستانی، نیروهای نظامی و توانمندیهای شوراهای مختلف و نیروهای مذهبی و محلی استفاده می‌شود. برای باسواد کردن بیسوادان، کلاسهای سوادآموزی در مکانهای مختلف نظیر مدارس، مساجد، چادر، درخت و ... تشکیل می‌شود.

خدمت نظام در پاکستان

در پاکستان مقرراتی برای رفتن به نظام به صورت اجباری وجود ندارد و نیروهای نظامی و انتظامی از بین داوطلبان تأمین می‌گردد. لذا فارغ‌التحصیلان دبیرستانها و دانشگاهها موظف و مجبور به انجام این خدمت نیستند.

انواع مدارس در پاکستان

در پاکستان، تأسیس مدارس در اشکال زیر امکان پذیر می‌باشد.

۱ - مدارس دولتی: این مدارس توسط دولت فدرال و مقامات محلی تأسیس می‌گردند و هزینه آنها را دولت می‌پردازد.

۲ - مدارس خصوصی: این مدارس در پاکستان به ویژه در شهرهای بزرگ و پایتخت زیاد است و مقررات تأسیس آنها هم بسیار سهل و آسان است. برنامه‌های این نوع مدارس با برنامه‌های مدارس دولتی متمایز است و مشترکاتی دارند و شهریه‌های متفاوت اخذ می‌گردد. کودکستانها و مهدها اکثراً خصوصی است و شرایط سهلی برای تأسیس و اداره کردن آنها وجود دارد.

۳ - "مدارس وابسته به مسجد": این مدارس توسط دولت در مساجد دایر می‌گردد و شاگردان زیادی در ایالت پاکستان در این مدارس تحصیل می‌کنند و کلاسهای اول و دوم و سوم ابتدایی را آموزش می‌بینند.

۴ - مدارس خارجی: در پاکستان مدارس متعدد خارجی نظیر مدارس انگلیسی، امریکایی، فرانسوی، هندی، چینی که هم اتباع خارجی و هم دانش آموزان پاکستانی در آنها تحصیل می‌کنند، وجود دارد.

هم‌اکنون مدارس ایرانی در شهرهای اسلام‌آباد، کوئته، کراچی، لاهور، پشاور، با تعداد زیادی دانش آموز ایرانی، و در مواردی افغانی و پاکستانی دایر می‌باشد که هزینه و نیروی انسانی این مدارس توسط وزارت آموزش و پرورش ایران تأمین می‌شود.

۵ - برای شیعیان: گرچه این مدارس جزو مدارس خصوصی است ولی از جمله اهداف آنها، توجه به رشد اخلاقی و مذهبی دانش آموزان شیعی مذهب است. این مدارس به ویژه مجتمع آموزشی المرئضی در کراچی مجهز می‌باشند. مجتمع آموزشی المرئضی را از نظر هیأت امانا، سبک مدیریت، امکانات فیزیکی، تخصصها و صلاحیتهای معلمان و نیروی انسانی دیگر، نگاهداری اطلاعات، بهداشت مدرسه، روشهای آموزشی، کتابخانه و قرائتخانه و فعالیتهای دینی و تربیتی، مدرسه‌ای نمونه و بسیار موفق یافتیم.

۶ - مدارس اقلیتهای دینی و مذهبی

۷ - مدارس ویژه نظیر اجسن کالج

۸ - مدارس خوروی: این نوع از مدارس متعدد و گسترده می‌باشد که توسط رهبران

مذهبی شیعه و اهل تسنن تأسیس می‌شود.

محل استقرار مدارس

مدارس پاکستان در ساختمانهای مدرن و مجهز، در ساختمانهای معمولی، در مساجد، پیاده‌روها، زیر چادرها، زیر درختان و هر جا که ممکن شود دایر می‌شود.

فعالیت مدارس و دانشگاهها در ارتباط با موقعیت جغرافیایی و آب و هوا در پاکستان با توجه به اختیارات داده شده به وزرای تعلیم هر ایالت، فعالیت مدارس و مؤسسات آموزش عالی به تناسب شرایط اقلیمی و برودت و حرارت هوا متفاوت می‌باشد.

در ایالت بلوچستان مدت دو ماه و نیم تا ۳ ماه در زمستان به علت سرما، کلیه مدارس و دانشگاهها تعطیل می‌شود و در ایالت سند و ایالت لاهور و... در همین زمان همه مدارس و دانشگاهها باز است و امر آموزش به خوبی صورت می‌گیرد و تابستان به دلیل گرمای زیاد تعطیل می‌شود.

سال رسمی و سال تحصیلی در پاکستان

- سال اسلامی از اول محرم شروع می‌شود
- سال مالی از ۱۰ تیرماه تا ۱۰ تیرماه سال بعد می‌باشد.
- سال تحصیلی معمولاً از ۱۰ فروردین ماه هر سال آغاز می‌شود.
- سال تحصیلی دورهٔ کودکانها و بعضی از مدارس خصوصی از اول ژانویه آغاز می‌شود.

مدت تحصیل در هر سال و میزان تعطیلات

مدت تحصیل در هر سال تحصیلی ۹ ماه است و معمولاً ۳ ماه از سال، مدارس تعطیل می‌شود که به مناسبت شرایط ایالت انجام می‌شود.

تعطیلات زمستانی ۱۰ روز است که در ایام ژانویه انجام می‌شود.

مراسم صبحگاهی در مدارس پاکستان

- ۱- قرائت آیاتی از قرآن کریم
- ۲- قرائت شعری در مدح حضرت رسول (ص)
- ۳- خواندن سرود ملی
- ۴- انجام ورزش صبحگاهی

۵- در صورت لزوم سخنرانی کوتاه توسط یکی از مسئولان مدرسه

برنامه‌های درسی و مکانیزم برنامه‌ریزی درسی^۱

در پاکستان امر برنامه‌ریزی درسی در وزارت تعلیم فدرال و به صورت متمرکز صورت می‌گیرد و نام دروس و جدول ساعات درسی، در دفتری که به این منظور در وزارت تعلیم در اسلام‌آباد ایجاد شده، تعیین و ابلاغ می‌شود. امر برنامه‌ریزی درسی دوره‌های آموزش عالی نیز توسط مجمع یا شورایی در وزارت تعلیم، جدا از برنامه‌های پیش‌دانشگاهی مورد بررسی و تأیید قرار می‌گیرد.

علاوه بر اجرای برنامه مصوب مرکزی، اختیارات محدودی در انتخاب دروس دیگر به‌ویژه زبان ایالتی، به ایالات مختلف داده شده است.

در هر ایالت دفتر خاصی برای تحقیق در باره برنامه‌های درسی و به‌سازی کتابهای درسی وجود دارد که نتایج حاصله از این پژوهشها به دفتر مرکزی ارائه می‌شود.

برنامه هفتگی

۱- تعداد ساعات هفتگی موضوعات درسی در کلاسهای دوره‌های تحصیلی متفاوت است.

۲- در دوره ابتدایی موضوعات درسی عبارتند از:

- زبان مادری (ملی) که زبان اردو می‌باشد شامل گوش دادن، صحبت کردن، خواندن و نوشتن.

- زبان دوم که از کلاس سوم ابتدایی آغاز می‌شود.

گفته می‌شد که قرار است به تدریج زبان انگلیسی از کلاس اول دبستان هم آغاز شود.

- انجام تمرینهای کتاب درسی

- ریاضیات

- تعلیم و تربیت اسلامی (روخوانی قرآن، تعلیم عملی و کاربردی)

- تربیت بدنی (عملی)

- علوم

- علوم اجتماعی پاکستان

- هنرها

- درختکاری

- کار عملی

۳- دروس علوم، علوم اجتماعی، هنر، درختکاری و کار عملی در کلاسهای ۴ و ۵ ابتدایی و در سن ۸ و ۹ سالگی آموخته می شود.

بنابراین در سطح ابتدایی، آموزشهای مختلفی از قبیل صنایع چوبی فلزی، خانه‌داری و کشاورزی به منظور تأمین بعضی مهارتها به دانش آموزان داده می شود.

۴- آموزش کشاورزی ماشینی به عنوان یک درس اجباری در سالهای تحصیلی ششم تا دهم تدریس می شود که در حدود ۲۰ تا ۲۵ درصد از وقت آموزش را به خود اختصاص می دهد.

در بازننگری اخیر به برنامه‌های درسی در پاکستان بر تدریس دروس علوم از طریق شرکت فعال دانش آموزان یعنی (یادگیری توأم با عمل)، آموزش کامپیوتر، آموزش جمعیت و معضلات اجتماعی نظیر مواد مخدر نیز مورد تأکید قرار گرفته است.

زبان ملی و خارجی در مدارس پاکستان

در مدارس پاکستان، آموزش زبان اردو به عنوان زبان ملی مورد تأکید است و آموزش زبان انگلیسی در اکثر مدارس خصوصی، حتی در کودکانها مورد توجه است. زبان فارسی که مدتها در همه مدارس و محافل پاکستان مطرح بوده است امروزه به عنوان یک زبان اختیاری به جای بعضی از دروس مطرح می شود. اخیراً آموزش زبان عربی مورد توجه قرار گرفته است.

قبلاً گفته شد که پیشنهاد شده است تا در آینده نزدیک، زبان انگلیسی مانند زبان اردو از کلاس اول ابتدایی در مدارس دولتی هم آموزش داده شود.

نکته مهم دیگر اینکه در هر ایالت استفاده از زبان محلی نیز مورد توجه می باشد. در دیرستان المرتضی در کراچی که توسط شیعیان دایر گردیده است، زبانهای زیر تدریس می شود.

زبانهای اجباری شامل: ۱- اردو، ۲- انگلیسی، ۳- سندھی

زبانهای اختیاری شامل: ۱- عربی، ۲- فارسی

نکته مهم اینکه دانش آموزان در دوره‌های ابتدایی، متوسطه اول و دوم ساعات دروس هفتگی متفاوتی دارند. معمولاً در کلاسهای ابتدایی هر ساعت درسی ۳۵ دقیقه و در کلاسهای بالاتر ۴۰ دقیقه طول می کشد. لذا معلمان ابتدایی روزانه حدود ۸ بار به کلاس درس می روند و تدریس می کنند.

کتابهای درسی "تألیف، چاپ و توزیع"

برنامه‌های درسی دوره‌های تحصیلی ابتدایی و متوسطه در مرکز پاکستان (اسلام آباد) مورد تأیید قرار گرفته و بر اساس برنامه‌های تصویب شده، هر ایالت از طریق آگهی در روزنامه‌ها و به کمک استادان، مدرسان مراکز تربیت معلم، کارشناسان و صاحب‌نظران، کتابهای درسی را تألیف می‌کنند و پس از تأیید در مراجع ذیربط، از طریق آگهی در روزنامه‌ها توسط چاپخانه‌های محلی چاپ و منتشر می‌شود.

اصولاً چاپ و چاپخانه در ایالات مختلف پاکستان گسترش زیادی دارد و هر ایالت روزنامه‌های متعدد منتشر می‌کند و قادر است به آسانی کتابهای درسی را به تناسب نیاز چاپ و منتشر کند.

کتابهای درسی از طریق کتابفروشیهای هر ایالت و منطقه در دسترس عموم شاگردان قرار می‌گیرد.

کتابهای درسی در تمام دوره‌های تحصیلی با قیمت مناسب فروخته می‌شود و فقط در منطقه یا ایالت بلوچستان، کتابهای درسی به رایگان داده می‌شود.

کتابهای راهنمای تدریس

برای معلمان، کتابهای راهنمای تدریس و روش تدریس نوشته شده است و تلاش زیادی صورت می‌گیرد تا معلمان از طریق آموزشهای ضمن خدمت مهارت لازم را به دست آورند.

برای عرضه کتاب در کالج‌ها و دانشگاهها با قیمت مناسب، بانگهای کتاب تأسیس و گسترش یافته است.

مراکز پژوهشی مربوط به برنامه‌ها و کتابهای درسی

در هر ایالت، مرکزی برای پژوهش در مورد برنامه‌های درسی و کتابهای درسی وجود دارد. نتایج مطالعات انجام شده در هر ایالت، با دفتر مرکزی در اسلام آباد هماهنگ می‌شود و بر اساس تحقیقات ایالتی، برنامه‌ها و کتابهای درسی تغییر یا اصلاح می‌گردند.^۱ در مراکز پژوهشی، از کارشناسان کاملاً آگاه به مسائل پژوهشی استفاده شده است. لازم به یادآوری است که اکثر مسئولان و کارشناسان واحدهای برنامه‌ریزی آموزشی در اسلام آباد و در ایالات، دارای درجه دکترا و صاحب‌نظر در تعلیم و تربیت و تحقیقات آموزشی می‌باشند و در اکثر یا همه سمینارها و اجلاسهای بین‌المللی حضوری فعال دارند.

دانشگاهها و شرایط ورود به آنها

در پاکستان، سابقه تأسیس بعضی از دانشگاهها بیش از ۱۲۰ سال است و هم‌اکنون ۲۳ دانشگاه در اسلام‌آباد و ایالات مختلف با دانشکده‌های متعدد و رشته‌های تحصیلی گوناگون، در درجات فوق دیپلم، لیانس، فوق لیانس، پیش‌دکتر و دکتر و تخصص فوق دکتر وجود دارد.

دانشگاه محمدعلی جناح (فائده اعظم)، دانشگاه پنجاب در لاهور، دانشگاه پشاور و دانشگاه کراچی و ... از مهمترین دانشگاهها می‌باشند.

دانشگاه علامه اقبال مهمترین دانشگاهی است که در آن آموزش به صورت آموزش از راه دور انجام می‌گیرد و دو بخش تربیت معلم آن بسیار قوی است.

دانشگاه بین‌المللی اسلامی در اسلام‌آباد نیز دانشگاهی مجهز است که دارای رشته‌های تحصیلی متعدد در علوم اسلامی است.

به تازگی برای دختران و زنان، دانشگاهی تحت عنوان دانشگاه "خوانین" تأسیس شده است.

ریاست دانشگاهها در پاکستان از موقعیت ویژه‌ای برخوردار هستند. رئیس‌جمهور بر دانشگاهها ریاست عالی داشته و هر رئیس دانشگاه به پیشنهاد وزیر تعلیم و به عنوان قائم‌مقام ریاست جمهوری فعالیت می‌کند.

شرایط ورود به دانشگاهها و امتحان ورودی

در پاکستان برای ورود فارغ‌التحصیلان دوره متوسطه با داوطلبان تحصیل در دانشگاهها، کنکور انجام نمی‌گیرد.

ملاک ورود به دانشگاهها، داشتن بالاترین نمره در امتحانات نهایی می‌باشد امتحانات نهایی در پایان دوره متوسطه ۱۰ ساله، بسیار جدی است. اوراق امتحانی هر ایالت را دبیران ایالت دیگر تصحیح می‌کنند.

دارندگان بالاترین نمره در امتحان نهایی، بر اساس ظرفیتی که هر دانشگاه از طریق روزنامه‌ها اعلام می‌کند، به رشته‌های پزشکی، پیش‌مهندسی، پیش‌علوم انسانی، هنر، علوم تربیتی و ... وارد می‌شوند.

هم‌اکنون دانشجویانی از ایران در رشته‌های پزشکی، مهندسی در دانشگاههای پاکستان تحصیل می‌کنند.

تربیت معلم در پاکستان^{۱۱}

از سیاستهای مهم و کنونی وزارت تعلیم در پاکستان توجه به تربیت معلم و آموزش ضمن خدمت معلمان است.

نظام تربیت معلم پاکستان عبارت است از:

۱ - تربیت معلم ابتدایی (مدت یکسال)

افرادی که دیپلم ۱۰ ساله را از دبیرستان دریافت کرده‌اند می‌توانند به مراکز تربیت معلم یکساله وارد شوند و پس از گذراندن دوره مربوط معلم دوره ابتدایی شوند. به این افراد مدرک خاص (P.T.C) داده می‌شود.

۲ - تربیت معلم (متوسطه اول)، (مدت یکسال)

افرادی که دوره دوساله بعد از دیپلم متوسطه را گذرانیده باشند، می‌توانند وارد مرکز تربیت دبیر یکساله شوند و پس از گذراندن دوره یکساله در دوره متوسطه اول تدریس کنند و به آنان مدرک خاص (C.T) در تعلیم و تربیت داده می‌شود.

۳ - تربیت معلم (برای متوسطه دوم) (مدت یکسال)

افرادی که دارای درجه لیسانس می‌باشند. با گذراندن دوره یکساله تعلیم و تربیت دبیر دوره متوسطه دوم خواهند شد و به آنان مدرک لیسانس تعلیم و تربیت (B.Ed) داده می‌شود.

دانشگاه علامه اقبال به صورت غیرحضوری برنامه تربیت و تأمین معلمان و دبیران کشور را به صورت گسترده به عهده دارد.

شیوه‌های زیر نیز برای تربیت و تأمین دبیران و مدرّسان مراکز تربیت معلم اجرا می‌شود.

۱ - دوره تربیت معلم با گرایش تعلیم و تربیت (مدت ۳ سال)

در این دوره دارندگان فوق دیپلم وارد گردیده و پس از ۳ سال تحصیل به امر تدریس در کلاسهای ۹ و ۱۰ (دوره دوم متوسطه) وارد می‌شوند و به آنان مدرک B.A و B.S در تعلیم و تربیت داده می‌شود.

۲ - دوره تربیت معلم برای دوره متوسطه دوم (مدت ۲ سال)

در این دوره افرادی که دارای درجه لیسانس هستند وارد شده و پس از ۲ سال تحصیل در دوره متوسطه دوم "۹ و ۱۰" تدریس می‌کنند. به این گروه مدرک تحصیلی فوق لیسانس (MA) در تعلیم و تربیت داده می‌شود.

۳ - دوره تربیت معلم (متوسطه دوم) به مدت یکسال

در این دوره دارندگان مدرک MA و BA و BEd وارد شده و پس از گذراندن یک دوره یکساله، در دوره متوسطه دوم (۱۰ - ۹) تدریس می‌کنند و به آنان مدرک (پیش‌دکترای تعلیم و تربیت) داده می‌شود.

۴- دوره دکترای تعلیم و تربیت (۳ تا ۴ سال).

انواع مؤسسات، مؤسسات تربیت معلم در پاکستان

- ۱- دانشسرای مقدماتی تعلیم و تربیت
- ۲- دانشسرای تعلیم و تربیت
- ۳- مؤسسات آموزشی و پژوهشی در دانشگاههای مختلف
- ۴- دانشگاه علامه اقبال. بخش تربیت معلم.

آموزش ضمن خدمت در پاکستان^{۱۲}

تجدید نظر در برنامه‌های آموزش در سال ۸۷-۱۹۸۶ و ارائه برنامه‌های درسی جدید، تلاش برای ایجاد دوره‌های آموزش ضمن خدمت معلمان را افزایش داده است. سیاست تعلیم و تربیت ملی در پاکستان این است که هر آموزگار لااقل هر ۵ سال یکبار یک دوره آموزشی فشرده ۲ تا ۶ هفته را در مراکز مختلف تربیت معلم و در کالجها و دانشگاهها به تناسب نیاز بگذرانند.

با توجه به اینکه آمار رسمی آموزش و پرورش پاکستان در سال ۱۳۶۹ (۱۹۹۰) نشان می‌دهد که ۳۰۰/۰۰۰ معلم در مدارس تدریس می‌کنند، بنابراین هر سال حداقل برای آموزش ۶۰/۰۰۰ آموزگار باید امکانات آموزش ضمن خدمت فراهم شود. لذا تلاش بر این است که با ایجاد مراکز گسترش آموزش استانی و استفاده از مراکز تربیت معلم و بهره‌گیری از امکانات دانشگاه علامه اقبال، این امر بخوبی انجام پذیرد.

به منظور تأمین کمبود تجهیزات پیچیده، کارگاههای ویژه برای معلمان دوره ابتدایی راه‌اندازی شده تا آنان را با مهارت‌های برنامه‌ریزی، طرح‌ریزی و تهیه مواد آموزشی ارزان قیمت آشنا سازند.

آمار آموزش و پرورش پاکستان ۱۳

در سال ۹۰ - ۱۹۸۹ طبق آمار رسمی وزارت تعلیم پاکستان، آمار دانش آموزان، مدارس و معلمان و مراکز تربیت معلم به شرح زیر بوده است:

روستا	پسر	دختر	کل دانش آموز	دوره تحصیلی
۵۴۲۱۵۸۵	۵۷۲۸۳۴۲	۲۸۸۶۵۱۵	۸۶۱۴۸۵۷	ابتدایی (۵ سال)
۱۰۵۹۲۵۴	۱۷۳۵۵۸۲	۶۶۱۲۱۳	۲۳۹۶۷۹۵	دوره اول متوسطه (۳ سال)
۲۵۵۶۴۲	۵۸۸۲۹۳	۲۳۱۷۲۲	۸۲۰۰۱۵	دوره دوم متوسطه (۲ سال)

موقعیت معلمان:

مرد	زن	تعداد کل	دوره تحصیلی
۱۴۰۵۰۳	۶۹۲۵۱	۲۰۹۷۵۴	۱ - دوره ابتدایی
۴۷۳۱۸	۲۰۸۹۴	۶۸۲۱۲	۲ - دوره متوسطه (اول)
۷۲۷۸۰	۳۵۳۷۰	۱۰۸۱۵۰	۳ - دوره متوسطه (دوم)

موقعیت مدارس با احتساب (مدارس وابسته به مساجد):

تعداد کل	دوره تحصیلی
۱۱۸۶۰۷	۱ - دوره ابتدایی
۷۱۶۱	۲ - دوره متوسطه (اول)
۵۸۷۷	۳ - دوره دوم متوسطه

تعداد مراکز تربیت معلم ۲۰۰ و ظرفیت پذیرش در هر سال ۲۷۰۰۰ نفر.

پاره‌ای شاخصهای مهم مربوط به آموزش و پرورش پاکستان

- درآمد سرانه در سال ۱۹۸۷ حدود ۳۳۰ دلار آمریکایی

- سهم هزینه‌های آموزش و پرورش از تولید ناخالص ملی در سال ۱۹۸۷، برابر ۲

درصد که در سال ۱۹۹۱ این رقم به ۳/۵۵ رسیده است.

- سهم هزینه‌های آموزش و پرورش از هزینه‌های دولت در سال ۱۹۸۰ حدود ۵ درصد بوده است و در سال ۸۳ - ۱۹۸۲ که ۶/۵ میلیارد روپیه بوده است به ۳۲ میلیارد روپیه در ۹۰ - ۱۹۹۱ افزایش یافته است.^{۱۴}

- هزینه‌های جاری آموزش و پرورش ابتدایی نسبت به کل هزینه‌های آموزش و پرورش در سال ۱۹۸۷ بالغ بر (۳/۴۱ درصد) بوده است.

- هزینه سرانه دانش‌آموزان ابتدایی در سال ۱۹۸۵، ۳۷/۱ دلار بوده است.

- نسبت معلم به دانش‌آموز در دوره ابتدایی $\frac{1}{42}$

- نسبت معلم به دانش‌آموز در دوره اول متوسطه $\frac{1}{34}$

- نسبت معلم به دانش‌آموز در دوره دوم متوسطه $\frac{1}{1}$

نکته مهم اینکه گزارش‌های مقامات آموزش و پرورش پاکستان^{۱۵} مبین این واقعیت است که برای اصلاح و تغییر ساختار تربیت معلم، برنامه‌های درسی، تأمین معلمان و اختصاص درصد بیشتری از بودجه دولت به آموزش و پرورش، تلاش می‌کنند و وضع موجود آموزش و پرورش این کشور را نیز رضایت‌بخش ندانسته و در جهت گسترش کمی و کیفی آموزش و پرورش طرح‌های متعددی تهیه و به مقامات دولتی ارائه گردیده است.

جایگاه زبان فارسی در دانشگاه‌های پاکستان^{۱۶}

گرچه بیش از ۵۰۰ سال، زبان شیرین فارسی، زبان فرهنگ و ادب شبه‌قاره هند بوده است و بعضی از مسئولان بلند پایه پاکستان دارای مدارک تحصیلی در زبان و ادبیات فارسی هستند و اشعار پارسی می‌خوانند و می‌فهمند؛ ولی امروزه جز در سطح بعضی از دانشگاه‌های پاکستان، در انتقال این عنصر فرهنگی در مدارس کوتاهی شده و از آموزش زبان فارسی برای کودکان و نوجوانان به صورت جدی و گسترده خبری نیست و نسل تازه و نوحاسته پاکستانی با زبان سعدی و حافظ بیگانه و با پیوند زندگی گذشته خویش به گونه‌ای گسسته است. وجود مرکز تحقیقات زبان فارسی و قدمت آن و برنامه‌های رایزنی فرهنگی ایران در پاکستان موجب چاپ و انتشار کتابهای متعدد و نشریات مختلف شده است. اما این تلاشها بیشتر متوجه آموزش زبان فارسی به بزرگسالان است.^{۱۷}

بر اثر مساعی اساتید متعدد زبان و ادبیات فارسی پاکستانی که در دانشگاه تهران دوره

دکترای زبان و ادبیات فارسی را گذرانده‌اند، در بعضی از دانشگاهها به‌ویژه دانشگاه پنجاب "بخش السنه شرقی" زبان فارسی تدریس می‌گردد و اساتیدی از طرف وزارت فرهنگ و آموزش عالی نیز برای آموزش این زبان در بعضی از دانشگاههای پاکستان تدریس می‌کنند.

اهم مشکلات آموزش و پرورش پاکستان

وزارت تعلیم پاکستان، با توجه به محصور این کشور که در آغاز مقاله بدان اشاره شد، دارای مشکلات متعددی در زمینه آموزش و پرورش می‌باشد. عوامل متعددی از برون و درون سازمان آموزش و پرورش در ایجاد این مشکلات مؤثر می‌باشند. دولت پاکستان سعی کرده است از طریق برنامه‌ریزیهای کشوری در ارتباط با توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی به نحوی در کاهش این مشکلات بکاهد.

مشکلات زیر از جمله مشکلات مهمی است که هم‌اکنون در آموزش و پرورش پاکستان مطرح است:

- ۱- افزایش جمعیت و آثار ناشی از این افزایش در فراهم کردن امکانات آموزشی (فضا، تجهیزات) و نیروی انسانی به‌ویژه معلمان مورد نیاز.
- ۲- وجود نرخ بالای بیسوادی در کشور به‌ویژه در بین دختران و زنان.
- ۳- عدم گسترش مدارس دوره‌های مختلف تحصیلی به تناسب نیاز و در نتیجه محروم ماندن گروه قابل ملاحظه‌ای از افراد واجب‌التعلیم در دوره ابتدایی و یا گروههای سنی نوجوان و جوان از تحصیل.
- ۴- عدم استقبال لازم از شغل معلمی و نبودن جاذبه‌های لازم در گرایش افراد به این شغل.
- ۵- کمبود بودجه و امتیازات لازم برای گسترش کمی و کیفی آموزش و پرورش.
- ۶- وجود مدارس مختلف با امکانات متفاوت و در نتیجه تفاوت فاحش در برخورداری از فرصتهای آموزشی در کشور.
- ۷- پراکندگی روستاها، کمبود مدرسه در روستا و در نتیجه محروم بودن قشر عظیمی از موهبت تعلیم و تربیت.

وجود ممیزه آموزش و پرورش پاکستان با ایران

مطالعه گسترده و همه جانبه نظام آموزش و پرورش پاکستان و مقایسه آن با ساختار

اداری و آموزشی نظام آموزش و پرورش ایران، نشانگر وجوه مشترک و در عین حال متفاوت و متمایز است که آگاهی از آنها می‌تواند برای مدیران و برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران آموزشی کشور ما سودمند باشد.

وجود سوابق ممتد و گسترده فرهنگی و برخورداری از ارزشهای والای اسلامی، حضور زبان، ادب و فرهنگ غنی فارسی در طی ۵۰۰ سال در کلیه آثار و مؤسسات هنری، علمی، ادبی، مذهبی، وجود شاعران برجسته پارسی‌گوی چون اقبال لاهوری، و بهره‌گیری از گلستان سعدی و دیوان حافظ شیرازی در اکثر خانه‌های پاکستانی و وجود خیابانها و میادین متعدد با نامهای شاعران و مردان بانام و برجسته ایرانی از یکسو و موقعیت همجواری، مشخصه‌های جغرافیایی، نوع حکومت و ارتباطات سیاسی، اقتصادی، رشد فزاینده جمعیت و بالاخره ارتباطات مردمی از سوی دیگر، مشترکاتی است که این دو کشور را از ابعاد گوناگون به هم نزدیک ساخته و این عناصر فرهنگی، در بافت و ساخت نظام آموزش و پرورش نیز تأثیر گذاشته است. علاوه بر مشترکات متعددی که در ارکان و اجزای نظام آموزش و پرورش پاکستان با ایران دیده می‌شود، در ساختار سیاسی اداری و آموزشی پاکستان نیز دیدگاههای متفاوتی را می‌یابیم کسه به چند مورد مهم اشاره می‌کنیم.

۱- شکل اداره کشور

از تمایزات نظام سیاسی و اداری کشور پاکستان با ایران شکل انتخاب هیأت دولت، به‌ویژه مسئولان سیاسی ایالات و سیستم اداره مملکت است که به صورت فدرال اداره می‌شود و این امر تأثیر قابل ملاحظه‌ای در سیستم اداره آموزش و پرورش دارد. وجود وزیر اعلا یا نخست‌وزیر در هر ایالت، وجود مجلس ایالتی و میزان نوع اختیارات تفویض شده به هر ایالت، عامل مهمی است که در سازماندهی آموزش و پرورش هر ایالت و میزان اختیار وزرای تعلیم ایالتی تأثیر گذاشته است.

در ایران بر اساس مفاد قانون اساسی، وزیر آموزش و پرورش عضو هیأت دولت بوده و بنا به پیشنهاد رئیس‌جمهور و تأیید مجلس شورای اسلامی انتخاب می‌شود.

مدیران کل آموزش و پرورش ایران از طرف وزیر آموزش و پرورش منصوب می‌گردند و به گونه‌ای که اشاره خواهد شد، نظام آموزش و پرورش ایران متأثر از نظام اداری کشور و به صورت متمرکز اداره می‌شود. و استانها از اختیارات گسترده‌ای به‌ویژه در طراحی، برنامه‌ریزی و سازماندهی امور آموزش و پرورش برخوردار نیستند.^{۱۸}

۲- شیوه اداره آموزش و پرورش

مفاد اصل ۱۹ متمم قانون اساسی مشروطیت، مصوب ۱۲۸۶ شمسی و مفاد قانون اساسی فرهنگ مصوب ۱۲۹۰ شمسی و قانون اهداف و وظایف وزارت آموزش و پرورش مصوب ۱۳۶۸ شمسی و مطالعه شرح وظایف وزیر آموزش و پرورش و معاونان و دفاتر و ادارات کل ستادی نشان می‌دهد که آموزش و پرورش ایران به صورت متمرکز اداره شده و می‌شود و اختیارات دستگاه مرکزی آموزش و پرورش گسترده بوده و متضمن تعیین اهداف آموزش و پرورش، تدوین سیاستهای کلی و اجرایی، تدارک طرحها و برنامه‌ریزیهای آموزشی و درسی، تألیف و چاپ کتابهای درسی، وضع قوانین و مقررات آموزشی، اداره استخدامی، امتحانی و ... می‌باشد.

و حال آنکه طبق آنچه که در متن این مقاله آمد، سعی شده است اداره آموزش و پرورش پاکستان از حالت تمرکز خارج شده و با تفویض اختیارات از دستگاه مرکزی به ایالات و تعیین وزیر تعلیم برای هر ایالت، زمینه را برای همکاری و همفکری و مشارکت مردم هر ایالت در اداره آموزش و پرورش منطقه خویش فراهم کنند و از این طریق پاره‌ای از معضلات آموزشی را حل نمایند.

گرچه انتخاب این شیوه به نظام سیاسی پاکستان ارتباط دارد ولی وقت آن فرارسیده است که دست‌اندرکاران تعلیم و تربیت ایران موضوع تمرکز و عدم تمرکز سازمان اداری آموزش و پرورش را مورد بررسی جدی قرار دهند و به تناسب شرایط سیاسی، مذهبی، جغرافیایی، اقتصادی ایران روش مناسب را انتخاب کنند.

۳- نظام اداری و تشکیلاتی آموزش و پرورش

از تفاوت‌های مهم در نظام آموزش و پرورش پاکستان و ایران، تفاوت در نظام اداری و تشکیلاتی مربوط به آموزش و پرورش است.

در ایران هم‌اکنون، امور آموزش و پرورش پیش‌دانشگاهی در حوزه اختیارات وزارت آموزش و پرورش و امور مربوط به آموزش عالی با وزارت فرهنگ و آموزش عالی و امور مربوط به آموزش پزشکی و پیراپزشکی با وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی است. و در واقع ۳ وزیر مسئولیت امور آموزش و پرورش رسمی را بر عهده دارند و هر یک دارای معاونان متعدد، شوراها و گوناگون و دفاتر و ادارات کل ستادی گسترده و تشکیلاتی وسیع و حجیم هستند. و حال آنکه در پاکستان یک وزیر به نام وزیر تعلیم دولت فدرال، رهبری و هدایت سازمان آموزش و پرورش کشور را بر عهده دارد. این وزیر

دارای یک قائم مقام است مه مسئولیت شوراهاى متعدد مربوط به آموزش عمومى و آموزش عالى را بر عهده دارد. و تشکيلات ادارى مرکزي محدود است و بیشتر در نقش سياست‌گزاري و برنامه‌ريزي فعاليت دارد. و هر يک از ۴ ايالت پاکستان داراي سازمان گسترده ادارى با اختيارات زيادى بوده و در رأس هر سازمان آموزش ايالتى، وزير تعليم قرار دارد.

اين موضوع که در ايران، امور آموزش و پرورش رسمى بايد از نظر مديريت و هدايت سازمانى به يک وزارتخانه واگذار شود يا به وزارتخانه‌هاى متعدد با تشکيلات وسيع، موضوعى است که بايد به‌طور همه‌جانبه و جدى در سمینارها توسط صاحب‌نظران و کارشناسان مورد مطالعه قرار گيرد.

۴- افتتاح يا تعطيل مدارس و دانشگاهها به تناسب

موقعيت آب و هوا و اوضاع جغرافيايى.

در ايران سال تحصيلى از اول مهرماه در دوره‌هاى مختلف تحصيلى در سراسر کشور آغاز مى‌شود و معمولاً تا پايان خردادماه ادامه دارد.

طبق آئين‌نامه‌هاى آموزشى، کليه واحدهاى آموزشى در مناطق سردسير و گرمسير، همزمان دايرو يا تعطيل مى‌شوند. و اين امر در کشورى که گاه تفاوت دما بين نقاط مختلف تا ۵۰ درجه است، مشکلات متعددى از نظر اياب‌و‌ذهاب دانش‌آموزان، حضور مرتب و منظم در مدارس، اتمام برنامه‌ها و کتابهاى درسى، انجام امتحانات، افت تحصيلى و کارايى دوره‌هاى آموزشى و تأمين تجهيزات و امکانات و وسايل حرارتى و برودتى را به دنبال داشته و دارد. در پاکستان به اين مهم توجه شده و مدارس و دانشگاهها به تناسب موقعيت آب و هوا دايرو يا تعطيل مى‌شوند و در زمستان که هواى ايالت بلوچستان سرد و برفى است، واحدهاى آموزشى تعطيل است و بر عکس در اين زمان مدارس کراچى و ساير نقاط گرمسير دايرو بوده و امر آموزش به خوبى صورت مى‌گيرد.

بهره‌گيرى از تجارب حاصله در اين زمينه از کشور پاکستان براى مديران رده عالى و ميانى آموزش و پرورش ما و برنامه‌ريزان آموزشى درسى از بهترين اقداماتى است که بايد صورت گيرد.

۵- ساختار آموزشى و سنين تحصيلات رسمى

از جمله وجوه مميز نظام آموزش و پرورش پاکستان با ايران، سن و شرايط ورود به

دوره دبستان، دوره‌های تحصیلی و مدت تحصیل تا پایان دوره متوسطه است. در ایران برابر مقررات مصوب شورای عالی آموزش و پرورش و دستورالعملهای صادره، کودگانی که ۶ سال تمام داشته باشند می‌توانند به دبستان راه یابند. دوره‌های تحصیلی شامل ابتدایی (۵ سال)، راهنمایی تحصیلی (۳ سال)، متوسطه عمومی و فنی و حرفه‌ای (۴ سال) است و دانش‌آموزان معمولاً طی ۱۲ سال این دوره‌ها را به اتمام می‌رسانند و در سن ۱۸ سالگی موفق به اخذ دیپلم می‌شوند. در ساختار آموزشی پاکستان اولاً دانش‌آموزان یکسال زودتر به دوره ابتدایی وارد می‌شوند و دوره ابتدایی و متوسطه اول و متوسطه دوم را به ترتیب با ۵ سال، ۳ سال و ۲ سال می‌گذرانند. و پس از ۱۰ سال تحصیلی معمولاً در سنین ۱۶-۱۵ سالگی به اخذ دیپلم نایل می‌شوند.

بحث در مورد سن آغاز تحصیل در دوره ابتدایی در ایران، مدت تحصیل در هر یک از دوره‌ها به ویژه (متوسطه)، سن پایان تحصیلات متوسطه، شاخه‌ها و رشته‌های تحصیلی در دوره متوسطه ... و سن ورود به سازمانهای مختلف برای استخدام، از موارد مهمی است که باید بیش از پیش مورد بررسی همه‌جانبه قرار گیرد.^{۱۹}

۶- نبودن کنکور برای ورود به دانشگاهها و مدارس عالی

در ایران سالهاست که فکر کنکور، برنامه‌ریزی برای انجام کنکور استفاده از هزاران نیروی انسانی و بهره‌گیری از امکانات گسترده کشوری و ایجاد و گسترش صدها کلاس کنکور و پرداخت هزینه‌های زیاد توسط خانواده‌ها و دولت و آثار مترتب بر توفیق‌نیافتگان در کنکور در ابعاد عاطفی، روانی، اجتماعی، اقتصادی، جسمانی، سیاسی و ... مطرح بوده و می‌باشد و سازمانی گسترده و مستقل با همکاری دیگر سازمانها در خدمت کنکور و گزینش دانشجو برای دانشگاهها و مدارس عالی است.

در پاکستان کنکوری وجود ندارد و همانطور که قبلاً مطرح کردیم بر اساس نمرات امتحانات نهایی و به تناسب ظرفیت دانشگاهها و مؤسسات آموزش عالی داوطلبان پذیرفته می‌شوند.^{۲۰}

استفاده از تجارب حاصله در این کشور و سایر کشورها در این زمینه می‌تواند در برنامه‌ریزیهای مربوط به انتخاب دانشجو برای دانشگاهها در ایران کاملاً مفید باشد و از این طریق مشکلات ناشی از ورود به مدارس عالی کاهش یابد.

۷- اجباری نبودن وظیفه عمومی

موظف نبودن جوانان برای انجام خدمت نظام در پاکستان از وجوه ممیزه دیگری است که می‌تواند مورد مطالعه دست‌اندرکاران اداره جامعه ما قرار گیرد و یا با ارائه طرح‌های مناسب، نحوه استفاده از نیروی انسانی تحصیل‌کرده، در مدت خدمت مورد مطالعه همه جانبه قرار گیرد.

۸- تألیف، چاپ و توزیع کتابهای درسی

از مشکلات مهم آموزش و پرورش ایران، تألیف کتابهای درسی مناسب، چاپ کتاب با تیراژ زیاد^{۲۱} و به‌موقع رساندن کتاب برای همه دانش‌آموزان است. طبق برنامه‌ریزیهای انجام شده در پاکستان و اختیارات داده شده به هر ایالت و گسترش چاپخانه‌های ایالتی و واگذاری فروش کتاب به کتابفروشیهای محلی، مشکل کتاب درسی حل گردیده و دانش‌آموزان دوره‌های مختلف تحصیلی به‌موقع می‌توانند از کتابفروشیهای محلی، کتابهای درسی خود را تهیه کنند.^{۲۲}

استفاده از تجارب این کشور و سایر کشورها در امر چاپ و توزیع، گام مهم دیگری است که باید توسط مسئولان و برنامه‌ریزان آموزش و پرورش صورت گیرد و به تناسب روند رشد دانش‌آموزان و تنوع برنامه‌ها و کتابهای درسی و توسعه مناطق آموزشی با تهیه طرح‌های مناسب، به کاهش مشکلات موجود به‌ویژه آینده، مبادرت گردد.

۹- وجود مدارس متعدد و متنوع (دولتی، خصوصی، مسجدی و مذهبی و ...)

گرچه در ایران برابر مقررات کنونی می‌توان به تأسیس مدارس غیرانتفاعی پرداخت ولی تفاوت پاکستان با ایران بیشتر در ایجاد تسهیلات و گستردگی این امر است. نکته مهمی که اصولاً در تأسیس مدارس خصوصی مطرح است، موضوع رعایت عدالت اجتماعی و دادن فرصتهای مناسب آموزشی به همه دانش‌آموزان کشور (شهری و روستایی) است. از این نظر تفاوت برخورداری از امکانات آموزشی در پاکستان در ایالات مختلف محسوس است و بعضی از دانش‌آموزان از مدارس خارجی خصوصی کاملاً مجهز، با نیروی انسانی و امکانات مطلوب برخوردارند و بعضی از حداقل امکانات که فضای آموزشی باشد محروم و در نتیجه بعضی کلاسهای درس هر جا که ممکن شود دایر می‌گردد.

لذا موضوع گسترش مدارس غیردولتی و سرمایه‌گذاری مردم در امر آموزش و

پرورش و میزان مشارکت مردم در این زمینه، همراه با اتخاذ سیاست‌های مناسب در جهت اجرای عدالت اجتماعی و حدود نظارت دولت بر اینگونه مدارس از موضوعات مهمی است که باید توسط صاحب‌نظران و دست‌اندرکاران تعلیم و تربیت کشور به‌طور همه‌جانبه مورد بحث و بررسی قرار گیرد و از تجارب کشورهای مختلف در این زمینه نیز استفاده گردد.

۱۰- تشکیل کلاسهای دوره ابتدایی در مساجد

یکی از اقدامات وزارت تعلیم پاکستان استفاده از مساجد برای آموزش و پرورش کودکان کلاسهای اول، دوم و سوم ابتدایی روستایی است. استفاده از مساجد برای آموزش و پرورش رسمی از سیاست‌های وزارت تعلیم پاکستان است و هم‌اکنون در صدقابل ملاحظه‌ای از دانش‌آموزان پسر در ۲۷۶۳۲ مسجد آموزش می‌بینند.

۱۱- تربیت معلم و آموزش ضمن خدمت

در ایران برای تأمین معلمان ابتدایی، دانشسراهای تربیت معلم دوساله و ۴ ساله، رشته آموزش ابتدایی در مراکز دوساله تربیت معلم (فوق دیپلم) و تربیت عشایری دایر گردیده و دبیران دوره راهنمایی اغلب از بین فارغ‌التحصیلان و مراکز دوساله تربیت معلم و دبیران دوره متوسطه عمومی و فنی و حرفه‌ای از بین فارغ‌التحصیلان دانشگاههای تربیت معلم و یا دانشگاههای دیگر تأمین می‌گردند. معلمان نیز مجازند از طریق گذراندن دوره‌های کاردانی و کارشناسی زیر نظر وزارت آموزش و پرورش یا دانشگاه آزاد اسلامی یا دانشگاههای دیگر، به تحصیلات خود ادامه دهند و یا دوره‌های متعدد و متنوع کوتاه‌مدت آموزش ضمن خدمت را بگذرانند.

در پاکستان ساختار تربیت معلم از نظر مدت تحصیل و شرایط ورود به هر دوره با ایران تفاوت‌هایی دارد که در متن این مقاله به تفصیل مورد بحث قرار گرفته است. وجود دانشگاه علامه اقبال با برنامه‌ریزی گسترده برای بازآموزی معلمان از طریق آموزش از راه دور مورد مهمی است که می‌تواند برای برنامه‌ریزان تربیت معلم کشور تجربه‌ای ارزنده باشد.^{۲۳}

۱۲- گسترش کمی آموزش و پرورش

یکی دیگر از وجوه ممیزه آموزش و پرورش پاکستان با ایران این است که از جمعیت

۱۱۰ میلیونی پاکستان در سال ۹۰-۱۹۸۹ (میلادی)، (۱۳۶۹) حدود ۱۱۸۳۱۶۶۷ دانش آموز در دوره‌های تحصیلی ابتدایی و متوسطه تحصیل کرده‌اند که از این تعداد ۸۵۷۶۱۴ نفر در دوره ابتدایی (۵ ساله) و ۲۳۹۶۷۹۵ نفر در دوره اول متوسطه (۳ ساله) و ۸۲۰۰۱۵ نفر در دوره دوم متوسطه (۲ ساله) بوده‌اند.

در همین سال طبق آمار رسمی وزارت آموزش و پرورش حدود ۱۵ میلیون دانش آموز مشغول تحصیل بوده‌اند که از این تعداد، ۹۳۶۹۶۴۶ نفر در دوره ابتدایی (۵ ساله) و ۳۲۳۲۶۸۲ نفر در دوره راهنمایی تحصیلی (۳ ساله) و ۱۸۰۰۰۰ نفر در دوره متوسطه عمومی و فنی و حرفه‌ای (۴ ساله) بوده‌اند. از نظر تعداد مدرسه، تعداد معلم در دوره‌های مختلف تحصیلی ایران نیز تفاوت قابل ملاحظه‌ای با پاکستان وجود دارد. دقت در آمارهای رسمی مربوط به آموزش و پرورش دو کشور بیانگر این واقعیت است که ایران با جمعیتی تقریباً نصف جمعیت پاکستان از نظر رشد دانش آموز و فراهم کردن شرایط تحصیلی برای گروه‌های سنی مختلف نسبت به پاکستان توفیق چشمگیری داشته است.

۱۳- مقایسه چند شاخص مهم

از تفاوت‌های دیگری که بین آموزش و پرورش پاکستان و ایران وجود دارد تفاوت‌هایی است که در سهم هزینه‌های آموزش و پرورش از درآمد ملی و از بودجه دولت وجود دارد. در ایران در سال ۱۳۶۹، نسبت هزینه آموزش و پرورش (آموزش عمومی فنی و حرفه‌ای و عالی) به درآمد ملی ۵/۲ بوده است و این رقم در پاکستان در ۱۹۹۰ میلادی ۳/۵۵ بوده است.

در ایران در سال ۱۳۶۹، سهم هزینه‌های آموزش و پرورش (عالی، عمومی فنی و حرفه‌ای) به بودجه دولت ۲۵/۱ درصد بوده است.

نسبت دانش آموز به معلم در دوره ابتدایی در سال ۱۳۶۹ در ایران ۲۵/۵ و در دوره راهنمایی ۲۰/۱ و در دوره متوسطه ۲۱/۶ بوده است و این نسبت در دوره ابتدایی پاکستان ۴۲، در دوره اول متوسطه ۳۴ و در دوره دوم متوسطه ۸ نفر بوده است.

نکته مهم اینکه پاکستان نسبت به ایران سهم کمتری از بودجه دولت را به آموزش و پرورش اختصاص داده است و قسمتی از هزینه آموزش و پرورش توسط بخش خصوصی تأمین می‌گردد.

از آنجا که نظام آموزش و پرورش هر جامعه‌ای مهمترین نقش را در توسعه اقتصادی،

اجتماعی و فرهنگی دارد و بهره‌گیری از تجارب سایر ملل در توسعه و تصمیم آموزش و پرورش و بهبود کیفی آن تواناییهایی ما را در حل مسایل آموزش و پرورش، افزون می‌سازد، لازم است شرایطی فراهم گردد تا مدیران رده‌های مختلف آموزش و پرورش و برنامه‌ریزان این سازمان گسترده اجتماعی، ابتدا به ایرانگردی (مدرسه‌گردی، ده‌گردی، شهرگردی، استان‌گردی) پردازند و سپس با جهانگردی و الهام از مطالعات و تجارب دیگران به حل مشکلات آموزش و پرورش مبادرت ورزیده و موجبات توسعه کمی و کیفی این نهاد مهم اجتماعی را بیش از پیش فراهم سازند و باور دارند که هنر مدیریت و تسلیم و تربیت انسانها از دشوارترین، ظریف‌ترین و پربهرترین کارهای آدمی است و دیدگاهی سیستمی، همراه با اتخاذ سیاستها و تدابیر شایسته، نظارت دقیق و همکاری و هماهنگی همه‌جانبه و مخلصانه را می‌طلبد.

مابدان مقصد عالی نتوانیم رسید هم مگر پیش نهد، لطف شما گامی چند

زیرنویسها:

- ۱ - گیتا شناسی کشورها: ص ۹۹
- ۲ - نوآوریهای تربیت معلم و آموزش ضمن خدمت در پاکستان، پرفسور ظفر معید تابلند. ۱۳۶۹
- ۳ - سفرنامه پاکستان، دکتر قاسم صافی ص ۲۵.
- ۴ - گزارش مختصر در مورد آموزش و پرورش پاکستان: احمد صافی بهمن ۱۳۶۹.
- ۵ - آموزش و پرورش پاکستان، ترجمه فاطمه فقیهی خرداد ۱۳۶۳.
- ۶ - گزارش مختصر سفر به پاکستان و بررسی آموزش و پرورش آن احمد صافی ص ۸.
- ۷ - راهنمای بین‌المللی نظامهای آموزشی (پاکستان) ص ۱۳۱.
- ۸ - گزارش سفر به پاکستان (احمد صافی) ص ۱۲.
- ۹ - راهنمای برنامه‌ریزی و تألیف کتابهای درسی در ایالت پنجاب (لاهور)

- ۱۰ - نتایج تحقیقات انجام شده در چند مجله دریافت گردیده که در اختیار کتابخانه سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی قرار داده شده است.
- ۱۱ - گزارش پروفیسور ظفرسعید، نابلد. اجلاس نوآوریهای تربیت معلم نیرماه ۱۳۶۹.
- ۱۲ - دانشگاه علامه اقبال (اهداف دوره‌های و برنامه‌های اسلام‌آباد ۱۹۹۰).
- ۱۳ - آمار رسمی آموزش و پرورش پاکستان ۹۰ - ۱۹۸۵
- ۱۴ - روزنامه اطلاعات. پنجشنبه ۱۳۷۰/۶/۲۱
- ۱۵ - گزارش تربیت معلم و آموزش ضمن خدمت در پاکستان، اجلاس نوآوریهای تربیت معلم نابلد، دکر محسن‌پور. ظفرسعید.
- ۱۶ - نخستین مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، سیدمهدی غروی ۱۳۵۷ اسلام‌آباد.
- ۱۷ - گسترش مدارس ایرانی در پاکستان، استفاده از معلمان ایرانی اعزام شده به پاکستان، تدوین سیاستی هماهنگ و گسترده بین وزارت فرهنگ و آموزش عالی، وزارت ارشاد اسلامی، وزارت آموزش و پرورش، وزارت امور خارجه و توجه اساسی در مقاله‌نامه‌های فرهنگی ارگانهای اساسی است که باید برداشته شود.
- ۱۸ - طرح تشکیل شوراهای منطقه‌ای آموزش و پرورش هم‌اکنون تهیه گردیده و مراحل تصویب خود را می‌گذراند.
- ۱۹ - انجام پژوهش در مورد سن ورود به دبستانها در ایران و طرح انتقال به نظام مطلوب متوسطه مصوب شورایعالی انقلاب فرهنگی از اقداماتی است که در این راستا صورت گرفته است.
- ۲۰ - اتخاذ تصمیم در مورد جایگزین نمرات امتحانی به جای کنکور به میزان اعتبار نمرات و دقت در انجام امتحان بستگی دارد.
- ۲۱ - طبق گزارش مسئولان سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی در سال تحصیلی ۷۱ - ۷۰ بیش از ۱۵۰ میلیون کتاب یا ۷۰۰ نوع باید چاپ و توزیع گردد.
- ۲۲ - گرچه با اختیارات تفویض شده به هر ایالت، امر چاپ و توزیع کتابهای درسی حل شده است ولی به دلایلی بعضی از دانش‌آموزان ایالات کتابهای درسی لازم را در اختیار ندارند.
- ۲۳ - هم‌اکنون دانشگاه پیام نور قسمتی از نقش دانشگاه علامه اقبال را در ارتباط با آموزش معلمان از طریق آموزش از راه دور بر عهده دارد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

فهرست منابع:

- ۱ - آمار رسمی دانش‌آموزان مدارس پاکستان ۹۰ - ۱۹۹۱، اسلام‌آباد
- ۲ - آموزش و پرورش در پاکستان جزوه منتشره از انتشارات دفتر پژوهش نظامهای آموزش جهانی، ترجمه قاسمه قحیه قزوینی خرداد ۱۳۶۳.
- ۳ - برنامه‌های درسی دانشگاه علامه اقبال (دانشگاه از راه دور) اسلام‌آباد
- ۴ - برنامه‌های آموزش ضمن خدمت معلمان در دانشگاه علامه اقبال اسلام‌آباد
- ۵ - دانشگاه پنجاب لاهور، تاریخ تحول
- ۶ - دانشگاه علامه اقبال، (اهداف و دوره‌های تحصیلی) اسلام‌آباد
- ۷ - راهنمای برنامه‌ریزی و تألیف کتابهای درسی در ایالت پنجاب لاهور
- ۸ - راهنمایی بین‌المللی نظامهای آموزشی ترجمه: دکر ناصر صبح‌خیزو پرویز سلیمی. از انتشارات دفتر تحقیقات و برنامه‌ریزی درسی وزارت آموزش و پرورش. ۱۳۶۶
- ۹ - سفرنامه پاکستان و نگرشی به تاریخ و فرهنگ اثر دکر قاسم صافی

- ۱۰ - گیتاشناسی کشورها (جغرافیای طبیعی، سیاسی، اقتصادی و تاریخی پاکستان).
- ۱۱ - گزارش فعالتهای سرپرستی مدارس ایرانی در پاکستان، اداره کل روابط بین‌المللی ۱۳۶۸
- ۱۲ - مؤسسات و مراکز تربیت معلم در پاکستان (اسلام‌آباد) ۱۹۸۷
- ۱۳ - نوآوریهای تربیت معلم و آموزش ضمن خدمت در پاکستان گزارش پروفیسور ظفر سعید نماینده پاکستان در اجلاس اپید در تایلند تیرماه ۱۳۶۹.
- ۱۴ - نخستین مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، سیدمهدی غروی ۱۳۵۷ اسلام‌آباد.
- ۱۵ - وضعیت مدارس جمهوری اسلامی ایران در کشور پاکستان ۱۳۶۸ مهدی صارمی
- ۱۶ - گزارشی مختصر در مورد آموزش و پرورش پاکستان (احمد صافی) بهمن ۱۳۶۹.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی